روشنبیری گشتی

رەفیق غەفور

فەلسەفە بە[illegible] خۆی لە [illegible]

فەلسەفە زانستێکی سەربەخۆیە ، سیستەمێکی چڕوپڕی بیرکردنەوەیەو وەك هەر زانستێکی‌تر بابەت‌و پێڕەوو چەمك‌و ئامانجی خۆی هەیە . فەلسەفە لەو یاسا هەمەلایی (شامل)و فراوانانە دەدوێ کە حوکمی سروشت‌و کۆمەڵ‌و بیری مرۆڤ دەکەن .

جا ئەگەر وەك زانست‌و سیستەمێك بوێ بڕوانین دەبینین لە سەردەمی پلاتۆن (افلاطون)[1] ەوە (٤٧٢ - ٣٤٧ پ . ز) دەست‌پێ‌دەکا . لەپێش ئەویشدا فیساگۆرس[2] (٥٧٢ - ٤٩٧ پ . ز) بۆ یەکەمجار زاراوەی فەلسەفەی Philosophy بەواتای (حب الحكمة) بەکارهێناوە .

بەلاّم بیری فەلسەفی بە شێوەیەکی گشتی لە سەردەمێکی زۆر لەوەوبەرەوە سەری‌هەڵداوە ، بەوپێ‌یەش کە فەلسەفە هەڵوێست‌و لێکدانەوەو لێ‌تێگەیشتن‌و بیرکردنەوەی مرۆڤە لە بوونی خۆی‌و ئەو سرووشتەی تیایدا دەژی‌و ئەو دیاردەو رووداوانەی لە دەوروبەری روودەدەن . کەواتە دەبێ بیری فەلسەفی هاوشانی مرۆڤ بێ لەو کاتەوەی رووبەڕووی ژیان بۆتەوەو لە پێناوی بەردەوامی‌و مانەوەی‌دا وەك بوونەوەرێکی هۆشیار بیری کردۆتەوە . جا کەوابێ دەستنیشانکردنی دەقاودەق کاتی لەدایك‌بوونی شتێکی ئاسان نی‌یە .

هەروا بەو پێ‌یەش کەبوونی مرۆڤ‌و ئەو دیاردەو رووداوانەی لە دەوروبەری روودەدەن‌و هەستیان پێ‌دەکا ، هەرهەموویان - بە شێوەیەکی گشتی - سەرچاوەیەکی هاوبەشیان هەیە کە سرووشت‌و ژیانە کۆمەلاّیەتیەکەیە . کەواتە هەموو مرۆڤ‌و کۆمەڵێك لە هەر شوێنێك بن لەم گەردوونەدا بەپێی کاریگەری رووداوەکان‌و پێویستی‌یەکانی خۆیان بیردەکەنەوەو کێشەو دیاردەکانی ژیان لێك‌دەدەنەوە . بەم جۆرەش دەستنیشانکردنی دەقاو دەقی شوێنی لەدایك‌بوونی بیری فەلسەفی‌و بەستنەوەی بە کەسێکەوە یان کۆمەڵە کەسێکەوە کارێکی ئاسان‌و بێ کەموکوڕی نی‌یە .

جا لەسەرجەمی ئەوەی لەمەوبەر وتمان دەگەینە ئەو راستی‌یەی کە بیری فەلسەفی ملّکی سەرتاپای مرۆڤایەتی‌یەو هیچ کەس‌و نەتەوەیەك ناتوانێ خۆی بە تەنیا خاوەنی بزانێ .

ئەمەی باسمان کرد لە چوارچێوەیەکی گشتی‌دا ، بەلاّم ئاشکرایە کە رێڕەوو گوڕی بیرکردنەوەو پەرەسەندنەکەی لەوەودوای ، لە هەموو کات‌و شوێنێکدا چوون‌یەك نەبوون ، ئەمەش بەحوکمی واقیعی ژیانی مرۆڤ‌و ئەو پێداویست‌و رووداوانەی ناچاری زیاتر بیرکردنەوەو زیاتر گەڕان بەدوای کلیلی نهێنی‌یەکانیدا کردوون . هەر بۆیەش لەوەودوا ئەم بیرکردنەوە رووتە لە هەندێ ناوچەدا گەیشتە پلەو ئاستێکی کاملّترو دەربڕینێکی روون‌و ئاشکراتر .

پەرەسەندنی مرۆڤ‌و کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیش لە هەموو روویەکەوە بابەتی هەرهەموو زانستەکانەو هەریەکە لەبواری تایبەتی خۆی‌دا دەتوانێ تیشکێك بخاتە سەر ئەو پەرەسەندنەو ئامانجەکانی لەوەودوای مرۆڤ .

فەلسەفەش وەك هەر زانستێکی‌تر بە مێژووو داهاتووی ئەم گەشەکردنەی مرۆڤایەتی‌یەوە لکاوەو بە شێوەیەکی هەمەلایی‌تر لە هەموو زانستەکان رۆڵی خۆی لەم بوارەدا دەگێڕێ .

بایەخی مێژووی فەلسەفە :

بێگومان مێژوو هەر گێڕانەوەی کارەسات‌و رووداو نی‌یەو بە شان‌و شکۆ هەڵدانی قارەمان‌و سوارچاك‌و فلاّن دەوڵەت‌و فلاّنە شارستانێتی‌دا نی‌یە ، مێژوو زانستێکەو وەك هەر زانستێکی‌تر پێڕەوی شی‌کردنەوەو لێکدانەوەو دەرئەنجامی هەیەو دەبێ بەو چاوەش سەیری بکرێ کەکەڵەکەبوونی ئەزموون‌و هەوڵ‌و تەقەلای مرۆڤە لەو بوارانەدا کە مێژوو کاریان تێدا دەکا ، بە مەبەستی گەیشتنە ئاستێکی بەرزترو بەدیهێنانی ئاکام‌و ئامانجێکی تر .

فەلسەفەش دیاردەیەکی گەشەکردووی بیری مرۆڤایەتی‌یەو لەو رۆژەوە شەوە کەمرۆڤ وەك بوونەوەرێکی بەرهەمهێنی هۆشیار هەوڵی‌داوە بەدوای وەلاّمە گەورەکانی ژیاندا بگەڕێ ، هەر لەو رۆژەوە بیرو بیرۆکەی فەلسەفی لەدایك بوون‌و دەبێ لەو رۆژەشەوە مێژووی ژیانی بیری فەلسەفی بنووسرێت‌و بەپێودان‌و تێڕوانینێکی زانستی‌و مەوزوعیانە شی‌بکرێتەوە .

دەتوانین بەکورتی بایەخی مێژووی فەلسەفە لەم خاڵانەدا کۆبکەینەوە :

١ – پەرەسەندنی بیری مرۆڤ دەردەخا لەو کاتەوەی بۆتە بەرهەمهێنێکی هۆشیارو نەخشەی بۆ کارو ئامانجەکانی دارشتووە .

٢ – ئاستی پێشکەوتن‌و گەشەکردنی ئەو ناوچەو شوێنانە دەردەخا کە پێگەو مەڵبەندی شارستانێتی بوون . جا چ لە رووی کۆمەڵایەتی یان ئابووری یان هەر لایەنێکی تری زانستی‌و ئاوەدانیەوە بووبێت .

٣ – برو چۆنێتی ئەو گۆرانکاریانە روون‌ئەکاتەوە کە بەسەر کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدا هاتوون‌و ، ئەو قۆناغانەی مرۆڤایەتیان پێدا تێپەریوە .

٤ – هاوکاریگەرێتی‌و پێکەوەبەستنی رەورەوەی مێژووی شارستانی‌و ژیانی مرۆڤایەتی دەسەلمێنی ، کاریگەری هەریەکە لە شارستانێتی‌یەکان لەسەر یەکتر دەردەخا .

٥ – کۆبوونەوەو کەڵەکەبوونی ئەزمونی بیری مرۆڤەو ، لەم گۆشەیەشەوە رێرەوی پەرەسەندنی داهاتووی بیری مرۆڤ‌و کۆمەڵ روون دەکاتەوە .

کەواتە نوسینی مێژووی فەلسەفە لەخۆی‌دا هەڵوێستێکی فەلسەفی‌یەو بری زانستێتی‌و مەوزوعیەتی نووسینەکەش راستی‌و ناراستی ئەو مێژووە دەردەخا کە دەنووسرێ .

بەلام لەوکاتەوەی مێژووی فەلسەفە دەنووسرێ‌و هەوڵ دەدرێ شوێن‌و مەڵبەندی لەدایك‌بوونی دەستنیشان بکرێ ، بەتایبەتیش لەسەردەمی راپەرینی ئەوروپا (رێنسانس)و سەدەکانی دوای ئەویشەوە کە هەنگاوی گەورە لەبواری نووسینی مێژوودا دەنرا ، کۆمەڵێك کەموکوری‌و ناراستی کەوتنە بۆچوون‌و روانینی هەندێك لەو مێژوونووسانەوە کە خۆیان بە نووسینی مێژووی بیری فەلسەفی‌یەوە خەریك‌دەکرد . گەورەترین هەڵەش لەم بوارەدا ئەوەبوو کە ئەوان راستەوخۆو بێ‌سێ‌ودوو سەرەتای سەرهەڵدانی فەلسەفەو زانستەکانیان دەگێرایەوە بۆ یۆنان‌و رۆمانی کۆن‌و تا رادەیەکی زۆر شارستانێتی‌یە کۆنەکانی رۆژهەلاتیان پشت‌گوێ خست‌و توخنی نەکەوتن . ئەمەش لەبەر چەند هۆیەك بوو .

١ – بێگومان ئەرستۆ یەکێکە لە ئەقڵە مەوسوعی‌یەکانی یۆنان‌و جیهانی کۆن‌و سەرچاوەیەکی بەبایەخیشە بەدەست مێژوونووسانی بیری فەلسەفی‌یەوە . ئەو رای وابوو کە تالیس[٣] (٦٢٤ – ٥٤٧ پ .ز) یەکەم فەیلەسوفی سرووشتی‌یەو فەلسەفەیەکی هێناوەتە گۆرێ کە پەیوەندی بە میتۆلۆژیاوە نەماوە . بەلام پێش ئەو ئەوەی لەبارەی فەلسەفەوە وتراوە تا رادەیەکی زۆر لە سنووری میتۆلۆژیادا بووە[٤] .

جا تا ئەمرۆش هەندێك بیرمەند (مفکر) رایان هەر لەگەڵ ئەرستۆیەو سەرەتای فەلسەفە دەگێرنەوە بۆ یۆنان

٢ – بەشێك لە مێژوونووس‌و بیرمەندانی ئەوروپا رایان وایە کە لە شارستانێتی‌یەکانی رۆژهەلات‌دا بیری فەلسەفی‌و زانستەکان هەر لەسنووری کردارو کاری رۆژانەدا بوون‌و نەگەیشتبوونە پلەی تەجریدکردن .

ئەمەش بەڵگەیەکی لاوازە چونکە:

أ – بەتەنیا تەجریدکردن مەرجی بوونە زانست نی‌یە ، لەبەرئەوەی مرۆڤ لەو رۆژەوەی ئاخاوتن‌و ژمارەی زانیوە ، گەیشتۆتە ئاستی تەجریدکردن ، چونکە ووشەو ژمارە خۆیان وشێوەی موجەرەدی شتەکانن[٥] .

ب – هەندێك لە زانستەکان تا رادەیەکی زۆر پێش‌کەوتبوون‌و هەر لەگەڵ سەرهەڵدانیشیانا هەنگاویان بەرەو تەجرید کردن نابوو . وەك بیرکاری‌و ئەندازە .

ج – راستە زانستەکانی ئەوسا بنچینەو سەرەتای زانست بوون‌و نەگەیشتبوونە قۆناغێکی کامڵ ، بەلام لە یۆنانیشدا هەر بەتەواوی نەگەیشتنە ئەو قۆناغەو وەك زانستێکی سەربەخۆ رێبازو ئامانجیان دەرنەکەوت . ئەگەرچی لە جارانیان پەرەسەندوترو پێشکەوتووتر بوون .

د – لەبارەی بیری فەلسەفی رووتیشەوە ئەفسانەو ئاینەکان کە هەڵوێست‌و لێکدانەوەی مرۆڤیان بەرامبەر ژیان‌و سرووشت‌و کۆمەڵ – بە رابوردوو ئەوکاتەو داهاتوویەوە – دەردەبری بە شێوەیەکی موجەرەد دەردەبرران .

٣ – بێگومان لەسەردەمی رێنساس بەدواوە کە هەروەك وتمان هەنگاوی گەورە لە بواری نووسینی مێژووی فەلسەفەدا دەنراو رێبازی فەلسەفی نوێ دەهاتە گۆرێ . زۆربەی مێژوونووس‌و فەیلەسوفان هەر پشتیان بەو سەرچاوانە دەبەست کە لەوەوبەر هەبوون لەگەڵ لێکدانەوەو بۆچوونی فەلسەفیانەی خۆیان . بەلام لەبارەی بیری فەلسەفی‌و زانست لە رۆژهەلات‌دا سەرچاوەیەکی ئەوتۆیان لەبەردەستدا نەبوو ، جگە لەوەش شوێنەوارزانی‌و ئارکیۆلۆژی نەگەیشتبوونە ئەو ئاستەی زۆر لایەنی شاراوەو نادیاری داهێنان‌و کارە زانستی‌و بیری‌یەکانی کۆمەڵگەکۆنەکانی رۆژهەلات بدۆزنەوەو بیانخەنە بەردەستی بیرمەندو مێژوونووسانی ئەوسەردەمە .

٤ – گەلێك لە نووسراوو دەسکەوتە زانستی‌یەکانی رۆژهەلاتی کۆن هەر لە زووەوە لەناوچوون‌و نەگەیشتوونە دەستی مێژوونووسان .

٥ – سەردەمی رێنسانس سەردەمی گەشەکردنی هەستی نەتەوایەتی‌و بوژانەوەی کەلەپووری نەتەوایەتی بوو لە ئەوروپادا ، جا هەندێك بیرمەندو مێژوونووس ، سا ئەگەر لەبەر بیرتەسکی‌و رەگەزپەرستی یان لەبەر دەست‌کورتی خۆیان بووبێ ، لەسنووری ئەوروپا دەرنەچوون‌و بایەخیان بە شارستانێتی گەلانی رۆژهەلات نەداوە .

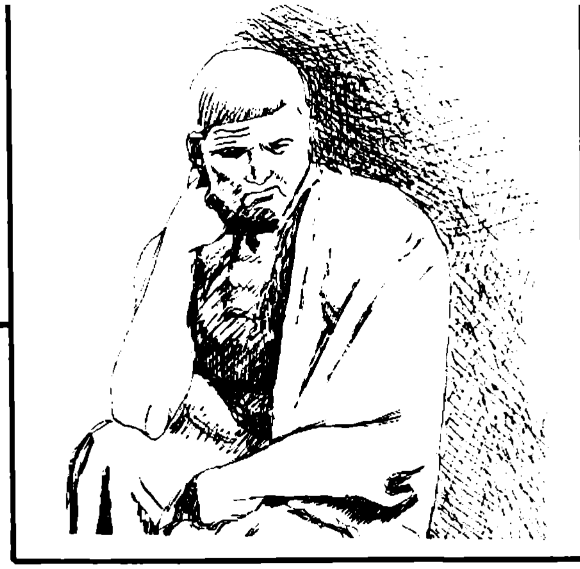

جا ئەم ڕا چەوتەی سەبارەت سەرهەڵدانی بیری فەلسەفی باسمان‌کرد، تا ئەمڕۆش لە مێشکی هەندێك مێژوونووس‌و ڕۆشنبیری ئەوروپادا هەرماوەو، هەر بەو چاوە سەیری فەلسەفە دەکەن کە لەدایك‌بووی یۆنان‌و گەشەکردووی کۆشی ڕۆمانە.

ئەمەش واتا پشت‌گوێ‌خستنی هەموو ئەو هەوڵ‌و تەقەلایانەی کە دراون‌و ئەو دەسکەوتە زانیاری‌یە گرنگانەی لە کۆمەڵگە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات‌دا بەدەست هاتوون‌و کاریگەرییەکی زۆریشیان لەسەرهەڵدان‌و گەشەکردنی شارستانێتی یۆناندا هەبووە.

بەڵام شوێنەوازانی‌و دەسکەوتە زانستی یەکانی تر ئەوەیان سەلماندووە کە گەلانی ڕۆژهەڵاتیش ڕۆڵێکی گەورەیان لە پێکهێنان‌و پەرەپێدانی زانست‌و بیری فەلسەفیدا هەبووەو خزمەتێکی زۆری بیری مرۆڤایەتیان پێ‌کردووە. ئەمە لەکاتێکا نکوڵی لەوە ناکرێ کە چ ئەم زانستانەو چ فەلسەفەش بە شێوەیەکی گشتی لەیۆنان‌و ڕۆماندا پێشکەوتووترو گەشەکردووتر بوون‌و زیاتر کاریان لە بیری فەلسەفی دوای خۆیان‌و ئەمڕۆ کردووە. ئەمەش وەنەبێ شتێکی سەیربێ، یان تەنیا ئەنجامی بلیمەتی‌و زیرەکی یۆنانیەکان بووبێ، بەڵکو ئاشکرایە کە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی ڕۆژ لەدوای ڕۆژ بەرەوپێشەوە دەچێ، زانستیش لە هەموو زرووف‌و قۆناغە مێژوویی‌یەکاندا هەر لەگۆڕان‌و بەرەوپێشەوەچووندا بووە، زانینێکی دیاری‌کراو بووەو بەو زرووفە مێژوویی‌یەوە بەستراوە کە تییدا دەرکەوتووە، زانایەك چەند هەنگاوێکی ناوەو زانایەکی‌تر لەکات‌و شوێنێکی تردا ئالاکەی لێ‌وەرگرتووەو چەند هەنگاوێکی دی بردۆتە پێش، ئیتر بەم جۆرە زانست‌و فەلسەفەو هەموو لایەنەکانی تری چالاکی مرۆڤایەتی هەمیشە لەسەر ڕێی کاروان‌و لە بەرەوپێشەوە چووندان.

لەم ڕووەشەوە شارستانێتی یۆنان لەدوای شارستانێتی‌یە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتەوە هاتووە، ئەنجامی پەرەسەندنی ئەوان بووە بەگشتی‌و ئینجا ئەنجامی بیرتیژی‌و سەلیقەی وردی یۆنانیەکان خۆیان بووە، چونکە سەرتاپای مێژووی مرۆڤایەتی وەك ئەڵقە یەك‌لەدوای یەکەکانی زنجیرێك پێکەوە بەستراون‌و لێك‌جیانابنەوە.

پووکانەوەی شارستانێتی لە ناوچەیەك‌و سەرهەڵدانی لە ناوچەیەکی تردا پاسایەکی گرنگی فەلسەفە دەسەلمێنی‌و ئەوە دووپات دەکاتەوە کە شتەکان لەگۆڕانی بەردەوامدان‌و، نوێ کۆن ڕەت‌دەکاتەوەو، ڕووداوو دیاردەکانیش پێکەوە بەستراون‌و کار لەیەکتر دەکەن‌و دەبنە هۆی درووست‌بوونی یەکتر.

جگە لەمانەش ئەوکاتە لە یۆنان خۆی‌دا زەمینەیەکی لەبارو زرووفێکی مەوزوعی بۆ ئەو گەشەکردنەی فەلسەفە ڕەخسابوو کە بووە هۆی دارشتنی بنچینەیەك بەجۆرێکی ئەوتۆ کۆرپەڵەی هەموو بیرە فەلسەفیەکانی دوای خۆی لە منداڵدانیدا هەڵگرتبوو.

سەرەتای بیری فەلسەفی لە ڕۆژهەڵات‌دا

لەژێر ڕۆشنایی ئەو بەڵگەو ڕاستیانەی بەدەستمانەوەن‌و بەپێی ڕاوبۆچوونی زۆربەی مێژوونووسانی هاوچەرخی فەلسەفە، بیری فەلسەفی نزیکەی سێ‌هەزار ساڵ لەمەوبەر بەشێوەیەکی دیارو تارادەیەك تۆمارکراو لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتەوە دەرکەوتووەو پەرەی گرتووە. واتا لە هیندستان‌و چین‌و عێراق‌و میسری کۆنەوە ... تد.. ئەگەرچی سەرهەڵدانەکەش لەو کاتەدا بە شێوەیەکی سادەو ساکار بووبێ‌و لە چوارچێوەی ئەفسانەو کاری زانستی‌و ئاییندا دەربڕرابێ بەڵام هەرچۆنێك بێ دەبێ دان بەم شوێن‌و سەرەتای سەرهەڵدانەدا بنرێ.

فەلسەفە لە هیندستاندا :

سەرەتای بیری فەلسەفی لە هیندستانی کۆن‌دا لە هەزارساڵی یەکەمی (ب. ز)وە دەست‌پێ‌دەکا. کۆنترین جێماوی شارستانی هیندیش لەم بوارەدا کتێبی (ڤیدا veda) یە واتا کتێبی زانیاری‌یەکان کە نووسراوێکی ئایینی‌یەو کۆمەڵێك بیروڕاو بۆچوونی فەلسەفی لەبارەی جیهان‌و ژیان‌و ئاکاری (اخلاق) مرۆڤەوە دەردەبڕێ.

لێرەدا فەلسەفە لە شێوەی ڕێبازو قوتابخانەی ئاینیدا دەرکەوت‌و لەو سەردەمەشدا دوو باڵی سەرەکی لەهەموان دیارترو لەبەرچاوتر بوون. ئەوانیش ڕێبازی (جاینی)و(بوزی) بوون :

ڕێبازی (مذهب) جاینی :

ئەم ڕێبازە لەسەر دەستی حەکیمی کۆنی هیندستانی کە پێ‌یان ئەوت (جین) واتا (سەرکەوتو) سەری‌هەڵدا.. بەشی زۆری ئەم ڕێبازە ئامۆژگاری‌و نیشان‌دانی ڕێ‌وشوێنی ئاکاری‌یەو، داوا لە مرۆڤ دەکا لە چێژ (لذة)و خۆشی ژیانی مادی دووربکەوێتەوە. مرۆڤ لای ئەم ڕێبازە لە گیان‌و لەش پێك‌دێت، لەشیش کە مادەیە گیانی بەندکردووەو ئازاری‌ئەدا

لەبەرئەوە ئامانجی زانین رزگارکردنی گیانە لەم بەندایەتی‌یە ، ئەویش بە کردارو رەوشتی چاكو دوورکەوتنەوە لە مادەو چێژی ژیانی مادی دێتەدی . واتا جۆرە سۆفێتی‌یەك .

سەبارەت بە بوون جاینی‌یەکان رایان وابووە کۆمەڵێك شتی واقیعی هەن‌و خاسیەتی تایبەتی خۆیان هەیە ، مادەش جەوهەرێکی نازیندووەو بە دوو جۆر دەرئەکەوێ . یان ئەوەتا بەش‌بەش ئەبێ بۆ ئەتۆم کە بچوکترین بەشەو لەوەش زیاتر دابەش نابێ ، یان لێکدراوەو لە یەکگرتنی ئەم ئەتۆمانە پێك‌هاتووە . هەروەها باسی چەند جەوهەرێکی نازیندووی تریان کردووە ، وەك کات‌و شوێن‌و بزووتنەوەو وەستان (السکون) .

رێبازی بوزی :

ئەم رێبازە کە لەوەودوا بووە ئاینێکی بەربڵاو لە جیهان‌دا ، لەنێوان سەدەی شەشەم‌و پێنجەمی (پ . ز)دا دەرکەوت ، دامەزرێنەرەکەشی مێرێکی ئەفسانەیی بوو کە بە (سدهارتا) واتا رۆشنکەرەوە (المستنیر) ناسراوە .

سێ‌بابەتی سەرەکی‌یەردی بناغەی ئەم رێبازە پێك‌دێنن ، ئەوانیش :

١ – ژیان پڕە لە ئازارو ئەشکەنجە .

٢ -- ئەم ئازارەش هۆی خۆی هەیە .

٣ – مرۆڤ . دەتوانێ بەسەر ئەم ئازارەدا زاڵ‌بێ‌و نەیهێڵێ .

بەرای دانا بوزی‌یەکان ئامانجی زانین رزگارکردنی مرۆڤە لە ئازاروژان . ئەم رزگارکردنەش دەتوانرێ لێرەدا ، واتا لەسەر زەوی بێتەدی . بوزی‌یەکان بە حاڵەتی رزگاربوون ئەڵێن(Nirvana نیرڤانا)ئەمەش حاڵەتێکی دڵنیایی‌و کپ‌بوونەوەی بەردەوام‌و بێ بێزار بوونە . حاڵەتی خۆدوورخستنەوەیە لە هەموو ئەو شتانەی ئەبنە هۆی ئازاروژان . خۆ دوورخستنەوەیە لە جیهانی دەرەکی‌و بیرکردنەوەش ، بەکورتی خۆبەدەستەوەدانە نەك خۆرزگارکردن .

بەڵام لەگەڵ ئەمانەشدا بوزی‌یەکان بڕوایان بەگۆڕانێکی هەمەلایی (شامل) لە جیهاندا هەبووەو گیان (روح) یشیان وەك ماهیەتێکی تایبەتی رەت‌کردۆتەوەو تەنیا بڕوایان بەوە بووە کە حاڵەتی هۆشیاری هەیەو وەك تەزوو یەك بەدوای یەکدا دێن .

جگە لە جاینی‌و بوزیش لە هیندستانی کۆن‌دا گەلێك رێبازی تر هەبوون کە کۆمەڵێك بیروڕاو بۆچوونی فەلسەفیان لە خۆگرتبوو ، بیروڕاکانیشیان شایانی ئەوەن مێژووی بیری فەلسەفی ئاوڕیان لێ بداتەوەو لە شوێنی شیاوی خۆیان جێ‌یان بکاتەوە . وەك باسکردنی جیهان‌و پێکهاتنی لە رەگەزە بنچینەیی‌یەکان ، چونکە ڕایان وابووە کە شتەکانی سرووشت هەموویان لە هەواو ئاگرو ئاوو خۆڵەوە درووست‌بوون . هەروا گەلێك بیروڕای تریش کە بوونە بنچینەی رێبازە فەلسەفی‌یەکان دوای خۆیان .

بیری فەلسەفی لە (چین)ی کۆن دا

لە ولاتی چینی کۆنیشدا بیری فەلسەفی بۆ نزیکەی هەزار ساڵی یەکەمی بەر لەزایین دەگەڕێتەوە . لە سەدەی هەشتەمیشەوە تا پێنجەمی (پ . ز) یەکێك لە هەرە فراوانترین رێبازە فەلسەفی‌یەکان لە چیندا ئەو رێبازە بوو کە باسی پێنج رەگەزە بنچینەیی‌یەکەی دەکرد (ئاو، ئاگر، دار، خۆڵ، کانزا)، بڕواشیان وابوو کە لە ئەنجامی یەکگرتنی ئەم پێنج رەگەزە شتەکان درووست بوون و درووست دەبن، جیاوازی‌و چۆنایەتیشیان بەندە بە چۆنیەتی یەکگرتنی ئەم رەگەزانەوە .

دوای ئەم رێبازەش بیری فەلسەفی لە چیندا زیاتر پەرەی‌گرت و لەنێوان سەدەی پێنجەم و سێیەمی (پ . ز)دا چەند رێبازێکی سەرەکی سەریان هەڵدا؛ لەسەروو هەمووشیانەوە رێبازی (تاو) واتا (رێگا) کە بە تاویزم ناسراوە .

لایەنگرانی ئەم رێبازە رایان وابوو کە گۆڕانی شتەکان بەپێی رێگای تایبەتی خۆیانە . واتا هەرشتێك (تاو)ێکی تایبەتی خۆی هەیە کە بەرێوەی دەباو دەیگەیەنێتە مەبەست . لێرەدا دەتوانین بڵێین (تاو) واتای یاسا دەگەیەنێ‌و شتەکانیش بەپێی یاسای تایبەتی خۆیان بەرێوە دەچن، ئەگەر ئەم بۆچوونەش راست بێ، ئەوا لایەنێکی تری بلیمەتی‌یەلایەنگرانی ئەم رێبازەمان بۆ دەردەکەوێ کە گەیشتوونە ئەو رایەی گەردوون گەرەلاوژەو پێکداچوونێکی رمەکی نی‌یە، بەڵکو سیستەمێکی رێك وپێکەو بەپێی یاسا بەرێوەدەچێ .

لەوەودواش ئەوانەی بە تاوی‌یەکان ناسرابوون زیاتر پەرەیان بەم رێبازە داو، لەژێر رۆشنایی بۆچوونەکانیدا کەوتنە شی‌کردنەوەو باسکردنی کێشە مەنتیقی‌یەکانی تایبەت بە هەندێك لە چەمکە فەلسەفی‌یەکان وەك چەمکی (ناو) و (واقیع)و. . . . . . تد .

هەندێکیشیان گەیشتنە ئەوەی کە چەمك (مفهوم) رەنگدانەوەی دیاردەو شتە مەوزوعی‌یەکانە . هەروا یەکێك لە رێبازەکانی‌تر کە باسی ناوی شتەکان دەکا تا رادەیەکی زۆر لە رێبازەکەی پلاتۆنەوە نزیکە سەبارەت بە تیوری نمونە (نظرية المثل) .

جگە لەم رێبازانەش لەسەر ئاستی کۆمەڵایەتی هەندێك رێباز دەرکەوتن کە لەوەودوا بەجۆرێکی ئەوتۆ فراوان بوون کاریگەریان گەیشتە دەرەوەی ئەو ولاتەش . وەك بیروڕاکانی کۆنفۆشیۆس (٥٥١ ـ ٤٧١ پ . ز) .

کۆنفۆشیۆس ڕای وابوو کە قەدەر حوکمی ژیانی خەڵکی دەکاو

ئاسمانیش سەرچاوەی چاکەو سامانە؛ هەروا مرۆڤ خۆیان چۆن درووست بوون هەر بەو چەشنە دەمێننەوەو ناگۆڕێن، لەبەرئەوە لەسەر ئەوانەی خوارەوە پێویستە مل کەچی گەورەکانیان بن و پەیڕەوی ئامۆژگاری‌یەکانی بکەن و هەرگیز داوای ئەوە نەکەن بگەنە ئەوان.

بێگومان ئەم ڕایانەی کۆنفۆشیۆس بە مەبەستی پتەوکردنی شوێنی خۆی‌و چینەکەی بووە لە کۆمەڵدا؛ چونکە لەسەردەمێکدا ئەویش لە کاربەدەستانی وڵات بووەو لە بەڕێوەبردنی کاروبارەوە نزیك بووە.

عێراق و میسری کۆن

خاکی نێوان دووڕووبار (عێراق)و دۆڵی نیل (میسر) دوو مەڵبەندی شارستانێتی کۆنن و لاپەڕەکانی یەکەمی مێژووی شارستانێتی سەر ئەم زەوی‌یە پێك دێنن. ئەمەش بەپێی ئەو بەڵگەو دەسکەوتە زانستی‌و مێژووییانەی کە دۆزراونەوەو تا ئێستاش هەر لە دۆزینەوەو شی‌کردنەوەدان

·لێرەدا بیری فەلسەفی زیاتر بە پەرەسەندنی سەرەتای زانستە سرووشتی‌یەکان و ئەفسانەوە بەسترابۆوە، وەك ئەستێرە ناسی‌و ماتماتیك و نۆژداریی (الطب)و بیناسازی‌و. تد.. کە لەم ناوچانەدا بەگەرمی بەرەوپێشەوە دەچوون و بایەخێکی زۆریان پێ‌دەدرا، جێماوە شارستانی‌و شوێنەوارە کۆنەکانی ئەم مەڵبەندانە تا ئێستاش هەرماون و بەڵگەی راستی ئەم قسەیەن.

لەرووی کاری ئەندازیاری‌یەوە ئەوەتا ئەهرامەکانی میسرو باخچەو خانووبەرەکانی بابل و ئاشوورو سۆمەر دەست ڕەنگینی‌و کارامەیی‌و ئەندازیارانی ئەم مەڵبەندانە دەردەخەن.

هەروا مۆمیاکردنی فیرعەونەکانی میسرو بەکارهێنانی داوو دەرمان و ڕێی چارەسەرکردنی جۆراوجۆر رووی پرشنگداری نۆژدارێتی ئەم مەڵبەندانە دەسەلمێنن. خۆ لەبواری ئەستێرەناسیشدا هەنگاوی گەورە نراوەو بناغەیەکی تارادەیەك پتەو لەم رووەوە داڕێژراوە.

هەروا سەرلەبەری مرۆڤایەتی قەرزاری شارستانێتی عیراقی‌و کۆنن لەو ڕووەوە کە بنچینەکانی جەبرو نەخشەکێشان و زۆر شتی تریان داڕشتووە. بۆ نموونە عێراقی‌یە کۆنەکان یەکەم کەس بوون کە سەعاتیان بەپێی سیستەمی (٦٠)ی بۆ دەقیقەو بچوککراوەکانی دابەش کردووە.

جگە لەوەش لە عێراق بۆ یەکەم جار لە مێژوودا یاسا نوسرایەوەو مەسەلە کۆمەڵایەتی‌یەکان بەم شێوەیە خرانە پێش چاو. ئەوە یاساکانی حامورابی کە نەك هەر شەریعەتێکی سادەو ساکارنین، بەڵکو سیستەمێکی یاسایی رێك و پێکەو کاری یاسازانی شارەزایە.

ئەمە لەلایەك، لەلایەکی ترەوە ئەفسانەو داستانەکانی ئەم مەڵبەندانە گەلێك بیرۆکەی فەلسەفی‌یان لەخۆگرتووەو وەڵامی زۆر پرسیاریان داوەتەوە کە ئەوکاتە مێشکی مرۆڤیان سەبارەت بە بوون‌و درووست‌بوون خەریك کردبوو ئەوەتا ئەفسانەکانی ئافەریدەبوون (اساطیر الخليقة) لە عێراقدا بەشێوەیەکی گشتی سەرەتای درووست‌بوون دەگێڕنەوە بۆ ئاو. هەروەك سۆمەری‌یەکان‌و دوایش بابلی‌یەکان دەڵێن: جارێ ئاسمان ناو نەنرابوو ئاسمان، زەویش ناوی زەوی نەبوو، کە لە (ئابسۆ) (ئاوی‌شیرین – باوکی‌مرۆڤ)و (تیامات) (ئاوی سوێر – دایکی مرۆڤ)، هەموو شتێك درووست بوو[٦]. هەروا میسری‌یە کۆنەکانیش بەپێی جێماوە ئەدەبی‌یەکانیان ڕایان وابووە کە هەموو شت‌و بوونەوەرەکان لەئاوی ساردەوە یان لە هەواوە کە لە هەموو شوێنێکدا هەیەو هەموو شوێنێکی پڕکردۆتەوە درووست‌بوون. کەچی دوای ئەوان بە سەدان ساڵ (تالیس) بنچینەی شتەکانی بۆ ئاو گێڕایەوەو (ئەناکسیمانس)[٧] یش بۆ هەوا.

بەڵام وەك وتمان لە عێراق‌و میسری کۆندا زیاتر بایەخ بەکاری زانستی دەدراو بەتایبەتیش لە رووی کردەیی‌یەوە، هەروا ئەو بیروڕا فەلسەفیانەی لەبارەی ژیانی سرووشتی‌و کۆمەڵایەتیەوە گەڵاڵەکرابوون، نەگەیشتبوونە ئاستێکی ئەوتۆ کە بە شێوەیەکی (موجەڕەد)و سەربەخۆ لە زانست‌و ئەفسانەکان دابڕێژرێن‌و بخرێنەڕوو، واتا بچنە قاڵبی زانستی فەلسەفەوە.

هەر لە ڕۆژهەڵاتدا:

جگە لەو بیرو بۆچوونانەی باسمان‌کردن، هەر لە ڕۆژهەڵاتدا گەلێك بیروڕای جۆراوجۆر سەبارەت بە ژیان‌و بوون‌و کردارو پاشەڕۆژی مرۆڤ هەبوون‌و لە چوارچێوەی ئایین‌و ئەفسانەدا دەرکەوتوون. بیروڕاکانیش زیاتر پەیوەندی ژیانی ڕۆژانەی خەڵکیان بە دەوروبەرو سرووشتەوە دەربڕیوەو لە گۆشەی پێویستی‌یەکانی مرۆڤەوە ڕوانیویانەتە بیرکردنەوەو دواڕۆژی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی‌و مرۆڤ.

ئەوەتا ئایینی زەردەشتی بە ڕوونی ئەوە دەردەخا کە بیرکردنە وەی ئەوکانەی مرۆڤ تا چ ڕادەیەك پەیوەندی بەژیان‌و پێویستی‌یەکانی ڕۆژانەی خەڵکی‌یەوە هەبووەو ڕەنگدانەوەی گوزەرانی ئەوکاتەیان‌و نەخشەکێشی داهاتوویان بووە.

بەپێی ئایینی زەردەشتی گەردوون شانۆیەکی گەورەیەو لەناویدا ململانێیەکی توندو بەردەدام لەنێوان دوو هێزی گەورەو دژبەیەکدا بەڕێوەدەچێ. لەنێوان چاکەو خراپە، ڕووناکی‌و تاریکی، ڕووناکی نیشانەی چاکەو خێرەو تاریکیش نیشانەی شەڕوخراپەیە. نەفسی مرۆڤیش

هەر هەمان شانۆیە بەڵام بەبچوککراوەیی . چونکە لە هەر مرۆڤێکدا هەردوو لایەنەکە کۆبۆتەوە چاکەو خراپە – .

(ئاهورامزدا)ش سەرپەرشتی کاری چاکە دەکاو مرۆڤ بەرەو رووناکی رێنمایی دەکا ، بە پێچەوانەشەوە (ئەهریمەن) کەخوای خراپەو شەرە هەوڵ ئەدا مرۆڤ بەلای خۆیدا راکیشێو دەست بەسەر هەموو کردارەکانیدا بگرێ .

بێگومان باسکردنی ئەم دوو لایەنە دژبەیەکەو ململانێی نێوانیان لەوەودوا بووە مەسەلەیەکی تارادەیەك بنەرەتی ، بەتایبەتیش لە بیری یۆنانیدا . چونکە زۆربەی بیرمەندو فەیلەسوفەکای یۆنانیش باسی ئەم مەسەلەی دژایەتیەیان کردووەو لەوە دواون کە بەلای کەمەوە دوو هێزی سەرەکیو دژبەیەك هەن ، جا هەریەکەیان بەجۆرێك ناوی هێزەکان دێنن .. وەك نەفسو لەش ، خۆشەویستیو کینە ، جیهانێکی بەرهەستو بگۆر ، بەرامبەر جیهانێکی ئەزەلیو نەمر . ئەمەش لەوەودوا دێینە سەریو درێژتر لێی دەدوێین .

هەروا لەئاینی زەردەشتیدا وەك (بوزی) باسی ئازارو ژانی مرۆڤو رێبازی خۆرزگارکردن لێیان کراوە ، بەڵام لێرەدا – لای زەردەشت – خۆرزگارکردن بەخۆ دوورخستنەوە لە جیهانی واقیعیو خۆدانە دەست ئازارو ژانەکە نی یە ، بەڵکو روخسارو ناوەرۆکێکی تری وەرگرتووە ، بەرای زەردەشت خۆرزگارکردن رووبەڕووبوونەوەی واقیعو بەگژاچوونو رەتکردنەوەی ئەهریمەنو داواکارییە خراپەکانیەتی[٩] نەك شاندانە بەر واقیعە تاڵەکە .

هەر لێرەشەوە لەبیری زەردەشتیدا مەسەلەیەکی گرنگ دێتەگۆرێ ، ئەویش دەوری مرۆڤو گەورەیییەتی ، چونکە بەپێی بیروڕای زەردەشتو کتێبەکەی (ئاڤێستا) مرۆڤ بوونەوەرێکی بێدەسەڵاتو دەستەوستان نی یە ، بەڵکو خۆی سەرپشکە کامیان هەڵبژێرێ ، چی بکا ! دوای رووناکی بکەوێ یان تاریکی ، جا ئەگەر پشتی ئاهورامزدای گرتو بەپێی ئامۆژگاریەکانی بەرێوەچوو ، ئەوا لە ئاکامدا لایەنی خێروچاکە بەسەر ئەهریمەنو تاریکیو خراپەدا سەردەکەوێو مرۆڤ لە ئازارو ژانەکە رزگاردەبێ[١٠] .

نەك هەر ئەمەش بەڵکو زەردەشت داوای ئەوە دەکاو بەمرۆڤ دەڵێ دوای ئاهورامزدا بکەون . چونکە سەرکەوتنی ئەو حەتمی یەو لە ئەنجامدا هەر رووناکی بەسەر تاریکیدا زاڵ دەبێ .

جا مرۆڤیش بەپێی بەشداری کردنی لە بەگژاچوونی ئەهریمەنو لایەنگرتنی ئاهورامزدا پاداشتی خۆی وەردەگرێو ژیانی داهاتووی ئاسودە دەبێ[١٠] .

لەراستیدا بیری فەلسەفیو زانستی لە رۆژهەڵاتدا زۆر لەوە زیاتر هەڵدەگرێ کە لێرەداو بەکورتی باسکراوە . بەڵام رەنگە بەوەندەش ئەو راستییە دەربکەوێ کەمەڵبەندی لەدایكبوونی بیری فەلسەفی ، تەنیایۆنان نەبووە ، بەڵکو ئەوەی لە رۆژهەڵاتی کۆندا بەدەستهاتووە رۆڵێکی گەلێك گەورەی لەپەتەوکردنی شارستانێتییەکانی دوای خۆیدا دیوەو ، بگرە یەکێك لە مەرجەکانی گەشەکردنی فەلسەفەو زانستو بیری یۆنانیش ئەو بنچینەیە بوو کە لەپێش ئەواندا لە رۆژهەڵاتو ناوچەکانیتردا دارێژرابوو.جا لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا کە لەبارەی بیرو بۆچوونی گەلانی رۆژهەڵاتەوە باسمانکردن ، ناتوانین بڵێین فەلسەفە وەك زانستی فەلسەفەو بەو مانا تایبەتییە هەبووە . بەڵکو تەنیا بیرو تێڕوانینی فەلسەفی بووە ، هەڵوێستو لێکدانەوەی مرۆڤ بووە ، چونکە تا ئەو کاتەو چەند سەدەیەك لەوەودواش وەك بەشێکی دیار لە هۆشیاریی کۆمەڵایەتی جێی خۆی نەگرتبوو ، بەڵام بەهۆی پەرەسەندنی ئەو زانستییە سرووشتیانەوەو ئەو ئەفسانەو بیروڕایانەی کە هەبوون زەمینەیەکی باش بۆ گەشەکردنی رەخسا کە لەوەودوا لای یۆنانیەکان زیاتر گەشەیکردو ، ئەوانیش زیاتر لە سیستەمێکی فەلسەفی کامڵتریان نزیك کردەوەو گەلێك هەنگاوی گەورەیان لەبواری بەرەوپێشەوەچوونیدا نا :

خۆ ئەگەر لێرەدا زۆر بەکورتیش باسی هەندێك لەو مەسەلە سەرەکییانە بکەین کە لەبیری رۆژهەلاتدا سەرنجیان دراوەو لەوەودواش لە بیری یۆناندا دووبارە بوونەوە ، بەئاشکرا گەورەییو کاریگەریی بیری فەلسەفیو زانستی رۆژهەڵات دەردەکەوێ .

لەبیری فەلسەفی رۆژهەڵاتدا بەتایبەتیش لای هیندیو چینییەکان باسی رەگەزە بنەرەتییەکانی درووستبوون (ئاو ، ئاگر ، خۆڵ ، هەوا ، کانزا) کراوەو بەهەمان شێوەش بیرمەندانی یۆنان خۆیان پێوە خەریك کردووەو سەرەتای ژیانو بوونیان بۆ ئەو رەگەزانە یان یەکێك لەوانە گێراوەتەوە .

هەروا مەسەلەیدووەلیزمی (ثنائیة) گیانو لەش یان نەفسو لەش کە سەرەتا لە بیری هیندستاندا سەری هەڵداو دواییش لە یۆناندا لە ئۆرفیزمو[١١] فیساگۆریزمدا دووبارە بۆوە. لێرەشەوە ململانێی دژەکانو پەیوەندییان بەیەکەوە–کەلە بیری زەردەشتیدا ململانێیەکە لەنێوان دوو هێزی گەورەدایە – دیسانەوە بە شێوەی ململانێی نێوان نەفسو لەش لە

(ئۆرفیزم)[١٠] دەردەکەوێتەوە . ئەوان رایان وابوو کەلەمرۆڤدا دوو هێز کۆبوونەوە (خودایی‌و شەیتانی) ، چارەنووسی مرۆڤیش بەوبڕیارەیەوە بەستراوە کە ئایا دوای کامیان بکەوێ . ئیتر خۆ ئەم ململانێ‌ی دژانە لای (هیراکلیتس)[١٢] گەیشتە چڵەپۆپە .

ئەنبادۆکلیسیش [١٣] (سەدەی‌پێنجەمی ب . ز) هێزەکان ناو دەنێ خۆشەویستی‌و کینە ، خۆشەویستی هۆی یەکگرتن‌و درووست‌بوونەو کینەش هۆی تێکچوون‌و دابڕانە . ئینجا لای پلاتۆن ئەم دوو هێزە دەچنە روخسارێکی فراوانترەوەو دەبنە دوو جیهان ، جیهانێکی مادی بەرهەست کە بگۆڕو بزێوو پڕ کارەساتە ، جیهانی ئەقڵیش کە خێرو جوانی‌و دادپەروەری باڵی بەسەردا کێشاوەو ئەزەلی‌و نەمرە .

ئەمە جگە لە سەرەتاو بنچینەی گەلێك لە زانستەکان کە لە رۆژهەلاتدا دارێژرانو لە یۆنان زیاتر بەرەیان پێ‌درا ، وەك ماتماتیك‌و ئەندازەو ئەستێرەناسی‌و نوژداری‌و .. تد .

جا بۆ زیاتر رونکردنەوەی هۆی ئەم هاوکاریگەرێتی‌یەو لێکچوون‌و تێکەڵ‌بوونی بیری ئەم گەلانەو هەروا چونێتی‌و رێگای کاریگەری شارستانێتی‌یەکانی رۆژهەلات لە شارستانێتی‌و بیری یۆنان دەتوانین بڵێین .

١ – هەندێك لە شارستانێتی‌یەکانی رۆژهەلات تا سەرهەڵدانی شارستانێتی یۆنانیش هەر بەردەوام‌بوون ، وەك هی میسری‌یەکان،ئەمەش یەکسەر هەردوو جەمسەری رۆژهەلات‌و رۆژئاوای پێکەوە گرێ‌داو گواستنەوەی دەسکەوتە زانستی‌و فەلسەفی‌یەکانی بۆ یۆنان ئاسانترکرد .

٢ – ئەو شارستانێتی‌یانەی – لە رووی کات‌و شوێنیشەوە – لەنێوان رۆژهەلات‌و یۆناندا بوون ، وەك فینیقی‌یەکان‌و کلدانی‌یەکان‌و ئەوانەی سەر دەریای ئیجەو .. تد بوونە پردێکی لەبار بۆ ئاشناکردنی یۆنانی‌یەکان بە جیهانی رۆژهەلات . چونکە پەیوەندی‌یەکی بازرگانی‌ی پتەو لەنێوان یۆنان‌و ئەو شارستانێتی‌یانەدا هەبوون کە ناومان بردن‌و نزیك‌بوون لە شارستانێتی‌یەکانی رۆژهەلاتەوە ، ئەم بازرگانیەش بووە هۆی تێکەڵاوبوونی خەڵکی ئەم مەڵبەندانەو تەنانەت فێربوونی زمانی یەکتریش . ئاشکراشە لەهەر شوێنێك شمەك (بضاعة) گۆڕینەوە هەبێ بیروباوەڕ گۆڕینەوەش دەبێ .

٣ – لەرێی ئەو هێرش‌و هەڵمەتە سەربازیانەوە – کە چ لە رۆژهەلاتەوە بکرانایە سەر یۆنان یان بە پێچەوانەوە – شارستانێتی‌یەکان زیاتر بەیەك ئاشنابوون . بە تایبەتیش هێرشەکانی ئەسکەندەری مەکدۆنی کە بەئاسانی گەیشتە میسرو لە رۆژهەلاتیشەوە گەیشتە چین .

٤ – وەك ئاشکرایە زۆر لەزاناو بیرمەندو فەیلەسوفەکانی یۆنان سەریان لەشارستانێتی‌یەکانی رۆژهەلات داوەو لەنزیکەوە شارەزای دەسکەوتە زانستی‌و بیری‌یەکانیان بوون

بێگومان ئەمانەی باسمان‌کردن ئەوە ناگەیەنن کە هەرچی یۆنانیەکان کردوویانە هەر هەموویان لە رۆژهەلاتەوە وەرگرتووە . جونکە مرۆڤ زادەی سرووشت‌و کۆمەڵەو ، دیاردە سرووشتی‌و کۆمەلایەتی‌یەکانیش زەمینەو بابەتی لێکدانەوەو بیرکردنەوەی مرۆڤن بەگشتی . کەواتە سەرجەمی مرۆڤایەتی هاوبەشن لەوەی بیریان لێ‌بکەنەوەو شی‌یان‌بکەنەوە . بەم پێ‌یەش شتێکی ئاسایی‌یە کە لە هەندێ رووەوە بیروبۆجوونی مرۆڤ لەیەکەوە نزیك‌بن‌و بگەنە هەمان ئەنجام . لەبەرئەوەش دەگونجێ یۆنانیەکانیش لە لێکدانەوەی هەندێك دیاردەو کێشەدا خۆیان گەیشتبنە هەمان ئەو ئەنجامەی لەرۆژهەلاتدا بەدەست‌هاتووەو کت‌ومت لەوانیان‌وەرنەگرتبێ .

پەراوێزەکان :

١ – د . حسين حرب – الفكر اليوناني قبل افلاطون – ل ٥ .
٢ – فیساگۆرس : یەکێك بووە لە زانافەیلەسوفەکانی یۆنان‌و لە سەردەمی بۆلیکراتی ستەمکاردا ژیاوە . خۆی بە باسی زانستی‌و بە تایبەتیش ژمارەو لێکدانەوەی بیرکاری‌یەوە خەریك کردووە . کۆمەڵەیەکی نهێنی پێکهێناوەو هەر ئەم کۆمەڵەیەش پەرەیان بە بیروراکانی داوە . سەری لە فینیقیاو میسرو عێراق داوەوشارەزای زانست‌و بیروراکانیان بووە .
٣ – تالیس : بە یەکەم فەیلەسوفی یۆنانی‌و یەکێك لە حەوت داناکە (الحكماء السبعة) دەژمێرێ . شارەزای بیرکاری‌و ئەستێرەناسی عێراقی‌و میسری‌یە کۆنەکان بووە . وای لێ دەگێڕنەوە پێشبینی ئەو خۆرگیرانەی کردووە کە لە ٢٨ی ئایاری ٥٨٥ی (پ. ز)دا رووی‌داوە. هەوڵی داوە لەنێوان هەموو شتە جۆراوجۆرەکاندا بۆ تەنیا سەرچاوەیەك بگەرێ کە هەموو شت‌و بوونەوەرەکانی لێ‌درووست‌بوون . لە دواییشدا گەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کە (ئاو) ئەو سەرچاوەو بنەرەتەیە .
٤ – حسام الالوسي – من الميثولوجيا الى الفلسفة – لل ٥ ، ٦ .
٥ – هەمان سەرچاوە . ل٤١
٦ – مجموعة علماء – موجز تاريخ الفلسفة . المقدمة .
٧ – اميل برهييه – تاريخ الفلسفة – ل ٨ .

٨ – ئەناكسيمانس : (٥٨٨ – ٥٢٥ پ . ز) فەیلەسوفێكى یۆنانى‌یەو ئەمیش لە حەوت داناكەیە . بڕواى وابووە كە هەموو شتەكان لەهەواوە درووستبوۆنو بۆ ئەویش دەگەڕێنەوە . هەواش بزێوو نەمرەو دوایى نایەت . كە هەوا خەستبۆوە دەبێتە هەورو ئەویش دەبێتە ئاوو ئینجا ئاویش دەبێتە خۆڵو ئەویش دەبێتە بەرد . ئەمەش بەپێى گۆڕانى چەندێتى شتەكان بۆ چۆنێتى .

٩ – فالح مهدي – البحث عن المنقذ ل ٧٧

١٠ – هەر ئەو سەرچاوەیە – ل‌ل ٧٨ – ٧٩ .

١١ – ئۆرفیزم : ڕێبازێكە لە ئەفسانەو بیرى فەلسەفى یۆنانى . بۆچوونو بیرى كۆیلەو جووتیارە هەژارەكانى یۆنانە دژى ئەو ئەفسانانەى كە دەیانگوت ژیانى جیهانەكەى دواى مردنیش هەر بەردەوامبوونى ژیانى سەر زەوى‌یە . بەڕاى ئۆرفیزم مرۆڤ لەگیانو لەش پێك دێتو گیانیش لە جیهانەكەى ترەوە هاتۆتە ناو لەشو سەر زەوىو ئازار دەچێژێ .

ئەم بیروڕایانەش هەموویان دەدرێنە پاڵ شاعیرێكى ئەفسانەیى كە ناوى (ئۆرفیوس) بووەو وەك پێغەمبەرى ئەم ڕێبازە لە یۆنانى كۆندا حسابى بۆ كراوە .

١٢ – هیراكلیتس : (٥٤٤ – ٤٨٣ پ. ز) یەكێكە لە فەیلەسوفە بلیمەتەكانى یۆنانو كتێبێكى بەناوى (لەبارەى سروشتەوە) نووسیوە بەلاّم زۆربەى فەوتاوەو نەگەیشتۆتە دەستى مێژوونووسان . ڕاى وابووە كە ئاگر سەرچاوەى هەموو شتەكانە لە گەردووندا ، چونكە لە هەموویان زیاتر تواناى گۆڕانو بزووتنەوەى هەیە . ئەم ئاگرەش بەردەوام بە ڕێژەیەك دەسوتێو بەڕێژەیەك كپ دەبێتەوە . بەڕاى هیراكلیتس هەموو شتو سیفاتەكان بەردەوام دەگۆڕێن بۆ دژەكانیان .. گەرم بۆ ساردو سارد بۆ گەرمو .. تد . بێگومان ئەمەش پرۆسێسێكى (عملیة) هەروا ئاسان نى‌یە . بەڵكو ململانێ‌یەكى توندە ، ململانێش «باوكو سەردارى هەموشتەكانە» .

جا بەڕێوەجوونى ئەم كردارانەش هەمووى بەپێى یاسایەكە كە ئەم ناوى دەنێ (لۆگۆس) .

١٣ – ئەنبادۆكلیس : ئەمیش یەكێكە لە زاناكانى یۆنانو بیروراكانیشى زیاتر لە زانستەوە نزیكن وەك لە فەلسەفەوە . ئەنبادۆكلیس یەكەم بیرمەندى یۆنان بووە باسى ئەوەى كردوو كە هەموو شتەكان لە چوار رەگەزەكە درووستبوون (ئاگر ، هەوا ، ئاو ، خۆڵ) هەمووشیان ئەزەلىو ئەبەدین . بەلاّم دوو مەبدەئى ترى دژبەیەك هەن كە دەستیان بەسەر كردارى درووستبووندا گرتووە ، ئەوانیش خۆشەویستىو كینەن . خۆشەویستى رەگەزەكان پێكەوە كۆدەكاتەوەو لەورێ‌یەشەوە شتەكان درووستدەبن ، بەلاّم كینە دەبێتە هۆى لێكدابڕانى ئەم رەگەزانەو ، هەڵوەشاندنەوەى پێكهاتنو یەكگرتنەكە .

سەرچاوەكان :

١ – مجموعة علماء – موجز تأريخ الفلسفة – الجزء الاول – ط[١] ١٩٧٢ .

٢ – جورج سلرتون – تأريخ العلم – الجزء الاول – دار المعارف – مصر ١٩٦٣ .

٣ – د . حسام الالوسي – بواكير الفلسفة قبل طاليس – أو من الميثولوجيا الى الفلسفة – دار الشؤون الثقافية – بغداد – ط[٣] – ١٩٨٦

٤ – هـ . فرانكفورت ، هـ. ا. فرانكفورت جون . أ . وا ، توركيد جاكو بسن : ترجمه – جبرا ابراهيم جبرا – ط[٢] ١٩٦٠ .

٥ – اميل برهييه – تاريخ الفلسفة – الفلسفة اليونانية) – ترجمة : جورج طرابيشى – دار الطليعة – بيروت ١٩٨٢ .

٦ – تيودور وايزرمان – تطور الفكر الفلسفي – ترجمة . سمير كرم – دار الطليعة – بيروت – ١٩٧٧ .

٧ – روجيه غارودى – النظرية المادية في المعرفة – ترجمة – ابراهيم قريط – دار دمشق .

٨ – يوسف كرم – تاريخ الفلسفة اليونانية – دار القلم – بيروت – ١٩٧٧ .

٩ – جون لويس – مدخل الى الفلسفة – ترجمة : انور عبد الملك – الدار المصرية للكتب – القاهرة – ١٩٥٧ ..

١٠ – مرغريت روثن – علوم البابليين – ترجمة : د . يوسف حتى – دار الرشيد – بغداد – ١٩٨١ .

١١ – فالح مهدى – البحث عن المنقذ – دار ابن رشد – بيروت ١٩٨٠

١٢ – د . حسين حرب – الفكر اليوناني قبل افلاطون – دار الفارابي – بيروت ١٩٨١ .

١٣ – اساطير بابلية – ترجمة : سلمان التكريتي – النجف ١٩٧٢ .